

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/Croatica.69.3>

UDK: 37.091.64:811.163.42'35(497.5)"17/18"

811.163.42'35(497.5)"17/18"

Primljen: 22. VI. 2025.

Prihvaćen: 19. IX. 2025.

NAPUTCHENYE ZA HORVATZKI PRAV CHTETI I PISZATI PRVI KAJKAVSKI PISMOVNIK

Ana Čavar

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet

acavar@m.ffzg.hr

ABSTRACT

FIRST KAJKAVIAN LETTERBOOK

The paper examines *Naputchenye za horvatzki prav chteti i piszati* (1808), the first monolingual orthography of the Kajkavian literary language, which simultaneously serves as the first Kajkavian writing and composition textbook. The focus is placed on *Pridavek*, a section of the textbook that has so far been viewed primarily as a collection of examples intended for the application of prescribed orthographic and spelling rules. The paper demonstrates that *Pridavek* is a distinct textbook type known as a *pismovnik* (writing and composition textbook, letterbook). Alongside primers, orthographies, and calligraphy manuals, this type of textbook was used at the end of the 18th and the beginning of the 19th century to teach Croatian language content in elementary schools. The overview of textbooks used for teaching Croatian mother tongue is situated within the normative framework of the educational reform initiated in the 1770s. Since in the pre-standardization period the same textbooks were often published in parallel editions in both Štokavian and Kajkavian literary languages, the first Kajkavian writing and composition textbook is compared with the Štokavian writing and composition textbook

from 1780. The analysis of these two textbooks shows that, regardless of the limited effects of the educational reform – as historiographic literature commonly evaluates the impact of Maria Theresa’s educational reform in the Croatian parts of the Habsburg Monarchy – by the early 19th century the concept of literacy had already expanded to include the basics of written composition.

Keywords: *Naputchenye za prav cteti i piszati*; textbooks; letterbook (writing and composition textbook); Croatian language; history of education

1. NORMATIVNI OKVIR PROSVJETNE REFORME

Drugu polovicu 18. stoljeća u Habsburškoj Monarhiji obilježio je niz reformi koje će postati podlogom modernizacijskim procesima u drugoj polovici 19. stoljeća. Među reformskim procesima koje inicira carica Marija Terezija osobito je važna bila prosvjetna reforma. Obuhvatnu reformu obrazovanja započetu 1770-ih potaknule su ideje prosvijećenog apsolutizma, među ostalima i one o obrazovanju kao poticaju spoznajnog razvoja i oblikovanja karaktera svih žitelja Monarhije. Cilj izobrazbe podanika u sustavu školskih institucija, koje se postupno uspostavljaju na različitim razinama obrazovne okomice, bio je potaknuti razvoj društva u cijelosti (Shek Brnardić 2009). U posljednjim je desetljećima 18. stoljeća stoga utemeljen javni, državni školski sustav koji su mogli pohađati učenici iz svih društvenih slojeva. Uvođenje javnog i državnog školstva povezano je s poimanjem prosvjete kao nužna preduvjeta društvenog razvoja. Obrazovanje je učenike trebalo opskrbiti praktičnim i primjenjivim, „korisnim znanjima” na temelju kojih će oni kao uljuđeni podanici te kvalificirani državni službenici i činovnici pridonijeti stvaranju i širenju „društva blagostanja” (isto: 27). Zadatak je države pritom bio omogućiti svim žiteljima barem elementarno obrazovanje (Iveljić 2010).

Normativni okvir prosvjetne reforme u Habsburškoj Monarhiji uspostavljen je dvama dokumentima. Najprije je 1774. donesen *Opći školski red*, koji je regulirao pučko školstvo u austrijskom dijelu Monarhije. Na hrvatskim se prostorima taj dokument primjenjivao u Vojnoj krajini. Prosvjetni je sustav u ugarskom dijelu Monarhije uspostavljen i uređen dokumentom iz 1777. godine koji je uvriježeno poznat kao *Ratio educationis*. Za razliku od austrijskog dijela Monarhije, u kojemu je pohađanje pučke škole bilo zakonski regulirano, u Zemljama Krune Sv. Stjepana školovanje nije bilo obvezno, ali je zato protomodernom školskom vertikalom ondje uz pučko školstvo bila obuhvaćena i srednjoškolska i visokoškolska obrazovna razina.

Terezijanskoj se reformi, osim uvođenja javnog školskog sustava, pripisuje i uvođenje poučavanja na narodnim jezicima. U kontekstu osamnaestostoljetnog školstva pod tim se ponajprije misli na pučkoškolsko poučavanje na nekom od jezika koji nije bio latinski (Horbec, Matasović i Švoger 2017). Iako je *Opći školski red* predviđao da svi učenici trebaju naučiti „izražavati svoje misli na materinskom jeziku” (Häusler 1995: 30), vernakulari u načelu još uvijek nisu imali obrazovnu funkciju. Početno poučavanje na narodnim jezicima trebalo je tek olakšati opismenjavanje i uvesti u poučavanje njemački jezik, koji je reformski okvir uvrstio među „korisna znanja”. Naime njemačkom je jeziku bila namijenjena uloga povezujućeg čimbenika u višejezičnoj Monarhiji, a omogućivao je i pristup literaturi, za koju u ono vrijeme nije bilo očekivano da će biti objavljena i na nekom od narodnih jezika (Häusler 1995).

Budući da je reforma podrazumijevala otvorenost školskih institucija svim društvenim slojevima, prilagođavanje različitim obrazovnim potrebama učenika u skladu s njihovim društvenim položajem provedeno je diferencijacijom tipova škola i složenosti njihovih programa. U austrijskom dijelu Carstva uvedene su trivijalne, glavne i normalne škole (Horbec, Matasović i Švoger 2017, Batinić 2024: 20–22). Najmanje zahtjevne programe imale su jednogodišnje trivijalne škole. U njima se učilo čitati, pisati i računati, a poučavao se i vjeronauk.¹ Normalne škole imale su najobuhvatnije programe, a služile su i za izobrazbu budućih učitelja. U njima su se, uz narodni jezik, osnove računanja i vjeronauk, poučavali njemački i latinski, geografija, povijest i pridoda, poljodjelstvo, osnove mehanike i inženjerstva te domaćinstvo i osnovna znanja o umjetnosti i obrtima. Programi glavnih škola bili su obuhvatniji od programa trivijalnih škola, ali manje zahtjevni od programa *normalki*, pa se u njima nisu poučavali latinski, inženjerstvo, mehanika, poljoprivreda ni znanje o obrtima (Batinić 2024). *Ratio educationis* dijelom se oslanja na opisanu podjelu škola uvodeći u ugarski dio Monarhije narodne škole koje su se prema trajanju i opsegu programâ dijelile u četiri tipa. Seoske ili župne škole bile su jednogodišnje, trgovišne dvogodišnje, gradske škole pohađale su se tri godine, dok su četverogodišnje primarne škole bile pandan normalnim školama pa su služile i za osposobljavanje budućih učitelja (isto).

---

¹ Iako se terezijanska reforma u literaturi uvriježeno povezuje sa sekularizacijom obrazovanja, preciznije bi bilo reći da je njome provedena laicizacija školstva. Naime vjerski sadržaji ostaju temeljni predmet pouke u školama sve do sredine 20. stoljeća. Nastava vjeronauka pritom, osim katehetske, ima i važnu odgojnu ulogu.

U svim se tim školama u poučavanje uključuju narodni jezici, najčešće kao polazište u opismenjavanju (Čavar 2021). Uz njih se u pučkim školama isprva poučava i njemački, a od 1790-ih sve su prisutniji pokušaji da se njemački jezik zamijeni mađarskim. U primarnim školama koje su učenike pripremale za nastavak školovanja učile su se i osnove latinskog jer je to bio prevladavajući nastavni jezik u gimnazijskoj nastavi.

Važan dio reforme obrazovnog sustava predstavljali su udžbenici. Obama je reformskim dokumentima prethodilo pokretanje Naklade njemačkog školskog zavoda (njem. Verlag der Deutschen Schulanstalt) u Beču, čijim je osnutkom izdavanje školskih knjiga centralizirano i stavljeno pod državnu kontrolu (Engelbrecht 1984, prema Batinić 2024). Povlasticu izdavanja školskih udžbenika od 1777. imala je budimska sveučilišna tiskara pa su udžbenici korišteni u školama Banske Hrvatske uglavnom tiskani ondje.

2. TIPOVI UDŽBENIKA U OSAMNAESTOSTOLJETNOJ NASTAVI MATERINSKOGA HRVATSKOG

Jasan uvid u razmjere promjena koje je uvela terezijanska reforma daju udžbenici koji se od kraja 1770-ih počinju tiskati za upotrebu u pučkim školama u Banskoj Hrvatskoj. Jezični segment pučkoškolskih programa u protomodernom obrazovnom sustavu propisivao je, uz osposobljenost za početno čitanje i pisanje na materinskom jeziku, poznavanje njemačkog jezika, u primarnim školama i osnova latinskog. U programima trogodišnjih gradskih i četverogodišnjih primarnih škola, uz pravopis i gramatiku njemačkog jezika, učio se i pravopis hrvatskog jezika, krasopis i *sastavoslovlje*, u sklopu kojega se učenike poučavalo kako sastavljati različite vrste i oblike pisanih tekstova (Batinić 2021, Čavar 2023). Za sve se te sadržaje objavljuju i zasebni udžbenici, pa od 1779. obrazovna reforma potiče znatnu udžbeničku produkciju i na hrvatskom jeziku. Riječ je mahom o prijevodima austrijskih udžbenika koji se doručuju i prilagođavaju potrebama nastavnih predmeta. U skladu s ulogom koju su *Opći školski red* i *Ratio educationis* namijenili njemačkom jeziku prevladavaju dvojezična hrvatsko-njemačka izdanja, a tek se iznimno objavljuju naslovi samo na hrvatskom jeziku. Pritom treba istaknuti da se u sastavljanju i objavljivanju udžbenika u civilnoj Hrvatskoj nastavljaju primjenjivati već poznate osamnaestostoljetne prakse zasebna objavljivanja istih udžbenika na *horvatzkom*, tj. kajkavskom za škole u Kraljevini Hrvatskoj, i na štokavskom književnom jeziku za škole u Kraljevini

Slavoniji. Ti nam udžbenici danas daju zanimljive uvide ne samo u hrvatski jezik predstandardnog razdoblja nego i u ideju školstva u protomodernom obrazovnom sustavu.²

2.1. Početnice

Udžbenici za početno učenje čitanja i pisanja sve do druge polovice 19. stoljeća, kada se ustaljuje termin početnica, nazivali su se različito. Početnice koje se objavljuju za potrebe nastave u hrvatskim školama krajem 18. stoljeća izlaze pod nazivima *ABC knisicza*, *knixica slóvoznanja* ili *imen kniszica*. Već 1779. objavljena su prva dva početna udžbenika, *ABC knisicza za potrebnost narodnih skoľ* i *ABC iliti knixica Slóvoznanja za pótribu narodnih ucsionícah u Kraljestvu Slávónie*.⁴

Radi se o prijevodima austrijskog izvornika u kojima se tekst usporedno donosi na kajkavskom, odnosno štokavskom te na njemačkom jeziku. U udžbenicima objavljenim u posljednjim desetljećima 18. stoljeća čitati se uči sricanjem ili *šlabikovanjem* (*šlabekovanjem*). Reformske početnice tako s udžbenicima za učenje čitanja koji im prethode i u kojima se nasljeđuju prakse kršćanskog opismenjavanja dijele istu metodu poučavanja. Iako to dijelom uvjetuje sličnosti u redosljedu uvođenja nastavnih sadržaja, protomoderne početnice od starijih se početnih udžbenika, u kojima se čitati učilo isključivo na tekstovima molitvi, razlikuju opsegom, sadržajem i temama jer više ne sadrže isključivo tekstove vjerske provenijencije. Uz to, u skladu s ulogom koju jezici dobivaju u obrazovnom sustavu i društvu, ti su udžbenici mahom dvojezični, kajkavsko-njemački i štokavsko-njemački, a od 1790-ih javljaju se dvojezični hrvatsko-mađarski udžbenici. Premda hrvatski jezik u osamnaestostoljetnim udžbenicima nema obrazovnu funkciju, već ponajprije ulogu jezika koji uvodi u opismenjavanje i školovanje na latinskom ili kojem drugom jeziku, udžbenička produkcija pridonijet će razvoju hrvatskog i kao nastavnog jezika i kao nastavnog predmeta u devetnaestom stoljeću.

² Popis osamnaestostoljetnih udžbenika uključujući i podatke o prijevodu na hrvatski i izdanjima može se pronaći u Cuvaja (1910a: 568–581, 1910b: 35–37).

³ Udžbenik je objavljen pod naslovom *ABC knisicza za potrebnost narodnih skol / ABC oder Namenbüchlein zum Gebrauche der National Schulen in dem Königreiche Croatien*, Budim, 1779.

⁴ Udžbenik je objavljen pod naslovom *ABC iliti knixica Slóvoznanja za pótribu narodnih ucsionícah u Kraljestvu Slávónie / ABC oder Namenbüchlein zum Gebrauche der National-Schulen in dem Königreiche Slawonien*, Budim, 1779.

2.2. Pravopisi

Nastavne su potrebe snažno utjecale na kodifikaciju hrvatskoga jezika. Pravopisi, gramatike i rječnici isprva se objavljuju kao školski udžbenici za nastavu na različitim razinama obrazovne okomice. Za potrebe pučkoškolske nastave već su 1779. objavljena dva pravopisna priručnika, *Upútjénje k' slavónskomú Pravopísánju za Potrebu národnih Ucsionícah u Králjstvu Slavónie*⁵ te *Kratki navuk za pravopiszanye horvatzko za pòtrebnozt národnih skol*.⁶ Kao i kod prvih početnica i prvi pravopisni udžbenici hrvatskog prijevodi su austrijskog izvornika prilagođeni potrebama opisa onodobnog kajkavskog ili štokavskog književnog jezika. Ti će se pravopisni priručnici u nadolazećim desetljećima s manjim izmjenama nanovo objavljivati. Već 1780. objavljeno je drugo prošireno izdanje kajkavskoga pravopisa pod naslovom *Napùtchenye vu horvátzko pravopiszanye za potrebnost národnih skòl*. Osamnaestostoljetna su izdanja pravopisâ dvojezična s tekstom na kajkavskom ili štokavskom te na njemačkom jeziku. Kajkavski pravopis u 19. stoljeću izići će u još trima izdanjima. Upravo će se o trećem izdanju iz 1808. godine, koje je objavljeno pod naslovom *Naputchenye za horvatzki prav chteti y piszati. Zkup z-peldami liztov, y drugeh pizsmeneh nachinov. Za potrebu vanye ladanyzkih skol' vu Horvatzkom Kralyeyztvu, najviše pisati. Naime od trećeg izdanja pravopis izlazi samo na kajkavskom pa je ujedno riječ i o prvom jednojezičnom pravopisu kajkavskog književnog jezika (Jembrih 2004). 1830. i 1832. bit će objavljeno četvrto i peto izdanje pravopisa bez sadržajnih izmjena, ali uz poneku korekciju propustâ u trećem izdanju i nešto dosljednije kapitaliziranje imenica. U vezi sa slovopisnom normom može se spomenuti da se grafem š u posljednjim dvama izdanjima dosljednije bilježi dvoslovom <sh>, a grafem c jednoslovom, ne više dvoslovom <cz>, kako je bilo uvriježeno u 18. stoljeću.*

U 19. stoljeću i štokavski će pravopis biti ponovno objavljen. Pravopis je izišao 1810. bez sadržajnih promjena, dakle i dalje kao dvojezični štokavsko-njemački udžbenik.

⁵ Cjelovit naslov udžbenika glasi *Upútjénje k' slavónskomú Pravopísánju za Potrebu národnih Ucsionícah u Králjstvu Slavónie / Anleitung zur slawonischen Rechtschreibung zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Slawonien*, Budim, 1779. Autorstvo je naknadno pripisano Antunu Mandiću.

⁶ Cjelovit naslov udžbenika je *Kratki navuk za pravopiszanye horvatzko za pòtrebnozt národnih skol / Anleitung zur kroatischen Rechtschreibung zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreiche Kroatien*, Budim, 1779.

2.3. Pismovnici

Riječ je o slabo poznatu tipu udžbenika koji je u novijoj kroatističkoj literaturi opisan tek nedavno u radu Ivana Markovića (2023). Pismovnici su udžbenici koji su učenike upućivali u to kako sastaviti određeni tip pisanoga teksta. Iz današnje su perspektive pismovnici možda i najzanimljiviji tip udžbenika jer nam omogućuju čitav niz zanimljivih uvida. Pritom treba napomenuti da se i naziv *pismovnik* ustalio u 19. stoljeću kada se takvi naslovi još nazivaju *listarima* i *uzor-listarima*. Potrebu da učenici, uz čitanje i pisanje, ovladaju i sposobnošću oblikovanja misli na materinskom jeziku i u pisanom obliku propisao je već *Opći školski red* 1774. (Häusler 1995). U 18. stoljeću objavljen je, koliko nam je poznato, samo jedan pismovnik na hrvatskom i to na štokavskoj ikavici pod naslovom *Uputjenje u nacsin pisanja poslanicah za potrebu narodnih ucsionicah u Macxarskom i Slavonskom Kraljestvu* 1780. godine. Na popis prvih hrvatskih pismovnika treba uvrstiti i *Naputchenye za horvatzki prav chteti i piszati*, preciznije treći dio udžbenika naslovljen *Pridavek*, koji je, kako mu i naslov govori, objavljen kao dodatak prvom jednojezičnom kajkavskom pravopisu.

2.4. Udžbenici krasopisa

Iako iz današnje perspektive tek rubno pripadaju nastavi materinskog hrvatskog jezika, ostalim udžbenicima kojima su se poučavali sadržaji narodnog jezika u pučkim školama dodajemo i udžbenike krasopisa, tj. lije-pog pisanja. Naime vještina je pisanja u onodobnom školstvu uključivala i krasopis, a od početka 19. stoljeća na popisu elementarnih znanja povezanih s pisanjem naći će se i pravopisne teme te sposobnost oblikovanja različitih pisanih sastavaka. Prvi udžbenik krasopisa za slavonske škole objavljen je 1785. zajedno s pravopisnim priručnikom njemačkog jezika pod naslovom *Anleitung zum Schönschreiben, nebst Vorangesetzten ersten Theile der deutschen sprachlehre zum gebrauche der Nationalschulen / Uputjenje k' lipopisanju, skupa pretpostavnim pèrvim dèllom nauka nimhskoga jezika za potribu narodnih shkol*. Iako objavljivanje dvaju različitih udžbeničkih naslova unutar istog sveska u 18. stoljeću nije bila rijetkost, a ta će se praksa javljati i tijekom 19. stoljeća, treba spomenuti da je udžbenik ponovno objavljen i samostalno 1792. godine (Ptičar 1991).

3. NAPUTCHENYE KAO PRVI KAJKAVSKI PISMOVNIK?

Naputchenye za horvatzki prav chteti i piszati (1808), kako je već spomenuto, treće je izdanje, a ujedno i prvo jednojezično, pravopisa kajkavskog književ-

nog jezika (1779, 1780). U usporedbi s prethodnim dvama izdanjima nešto je opsežnije i preglednije (Štebih Golub 2023). Među udžbenicima koji su u prvim desetljećima postojanja obrazovnog sustava omogućili poučavanje na hrvatskom jeziku u pučkim školama o *Naputchenyu* je u literaturi dosad bilo najviše govora. Osim zbog toga što je riječ o prvom jednojezičnom pravopisu kajkavskoga književnog jezika, treće izdanje pažnju privlači i propedeutički intoniranim uvodnikom u kojemu se donose upute učiteljima kako se udžbenikom služiti u praktičnoj nastavi. Dosad objavljeni radovi mahom su se bavili pravopisnim poglavljima, dok se razmjerno malo pisalo o trećem dijelu udžbenika, koji je naslovljen *Pridavek (Dodatak)*. U literaturi se taj dio udžbenika obično povezivao s praktičnom primjenom pravopisnih pravila propisanih prvim dijelom udžbenika (Jembrih 2004, Štebih Golub 2023), što je bez sumnje mogla biti jedna od njegovih namjena. Ipak, tek u novije vrijeme primijećeno je da je treći dio *Naputchenya* zapravo zaseban tip udžbenika – pismovnik – i to prvi pismovnik na kajkavskom književnom jeziku (Čavar 2023).

Iako već podnaslov izdanja iz 1808, a onda i onih kasnijih iz 1830. i 1832. godine – *zkup z-peldami liztov, y drugeh pizsmeneh nachinov za potrebu vanye ladanyzkih skol' vu Horvatzkom Kralyeyztvu* – sugerira da udžbenik, uz pravopisni dio, sadrži i pismovnik, to dosad nije bilo uočeno jer su pismovnici kao zasebna vrsta udžbenika u novijoj kroatističkoj literaturi prvi put opisani tek nedavno (v. Marković 2023, Čavar 2021, 2023). Usto *Pridavek* kao naslov sugerira podređenost prvom, pravopisnom dijelu udžbenika. Stoga se pretpostavka da je on služio za vježbu i primjenu propisanih pravila radi dodatna fiksiranja slovopisne i pravopisne norme u pisanom izražavanju nameće kao posve plauzibilan zaključak. Iz današnje perspektive tu pretpostavku dodatno učvršćuje i drugi naziv koji se za te udžbenike rabio, a to je *diktuvanya kniga*. Poznato je da je diktiranje u onodobnom školstvu bila jedna od osnovnih metoda poučavanja. Namjena diktiranja bila je višestruka – uz vježbu na taj su se način, uz prepisivanje, nadomještale slabo dostupne školske knjige i nastavni materijali, što je bio jedan od ključnih problema osamnaestostoljetnog i devetnaestostoljetnog školstva. Nadalje, usporede li se obilježja prvog kajkavskog pismovnika s istim tipom udžbenika s kraja 18. stoljeća i onima iz 19. stoljeća (usp. Marković 2023), uočavaju se neke specifičnosti koje dodatno otežavaju uvid u to da *Naputchenye* u istom svesku zapravo objedinjuje dva različita tipa udžbenika. U nastavku će se odabrana obilježja prvog kajkavskog pismovnika najprije sagledati u suodnosu s osamnaestostoljetnim štokavskim pismovnikom, a zatim će se

sadržaj *Dodatka* promotriti u kontekstu izmjena pučkoškolskih programa početkom 19. stoljeća.

3.1. Štokavski pismovnik za pučke škole

Uputjenje u nacsin pisanja poslanicah udžbenik je koji je uzore sigurno imao u postojećim udžbenicima na njemačkom jeziku.⁷ Na to upućuju datacije nekih primjera pisama (Frankfurt na Majni 1775. ili Penzing kod Beča) koja se donose u udžbeniku (1780: 63–64). Kako nije riječ o dvojezičnom izdanju, a uz to izostaje i poveznica na konkretan izvornik, koja je kod drugih prijevodnih udžbenika prisutna, nije isključeno da je riječ o udžbeniku koji je sastavljen, a ne izravno preveden, za nastavne potrebe u slavonskim školama. Tomu u prilog govori i autorovo pozivanje na Christiana Fürchtegotta Gellerta (1780: 20), njemačkog autora čiji su se radovi o sastavljanju pisama koristili u 18. stoljeću, a primjenjivali su se kao udžbenici i u školama njemačkog govornog područja. Autor slavenskog udžbenika po svoj prilici poziva na Gellertovo djelo *Briefe, nebst einer praktischen Abhandlung von dem guten Geschmacke in Briefen*, koje je prvi put objavljeno 1751. godine, ali je u drugoj polovici 18. stoljeća izišlo i u nizu dopunjenih izdanja.

Kako se iz naslova *Uputjenja* može zaključiti, udžbenik je služio kao uputa za sastavljanje pisanih tekstova, ponajprije pisama koja se u udžbeniku prikladno opisuju kao „pismeni razgovori medju onima, koji zajedno nišu” (1780: 3).⁸ Budući da pisana komunikacija, kako se navodi u nastavku, „nie razgovor, nego famo mjefto razgovora sluxi, ne móre u pifanju sve ono biti dopuftjeno, shtofe u Druxtvu dopuftja” (isto). Stoga udžbenik donosi precizne smjernice o tome kako sastaviti pisma i druge pisane tekstove.

Udžbenik se sastoji od četiriju poglavlja. U uvodnom se poglavlju donose upute o poželjnim obilježjima pisanog izražavanja poput istinitosti, dobrohotnosti, pristojnosti, jasnoće, jednostavnosti i neusiljenosti, konciznosti... (1780: 5–7). Već prve stranice udžbenika pojašnjavaju udžbeničku koncepciju:

Najbolja pomoch za dobre poslanice pifati, jeft shtienje dobriuh pisamah, i uporedjenje fa zlocseftima. Ovo hiljadu puta vechu korift donasha nego sve uprave. (1780: 4–5).

⁷ Npr. *Anleitung zur Schreibart in Briefen und einigen Aufsätzen zum Gebrauche für Schüler der deutschen Schulen in den k. k. Erblanden*, Beč, 1775.

⁸ Grafem *s* u *Uputjenju* se bilježi slovima <s> i <ſ>.

Udžbenik tako objedinjuje uvodni teorijski dio o pisanim sastavcima i poželjnim obilježjima pisane komunikacije s konkretnim primjerima pisama i nekih drugih pisanih tekstova. Na prvo se poglavlje nastavlja središnji dio udžbenika, naslovljen *Raztolmacsenje*, u kojemu se donose primjeri pisama koji se zatim raščlanjuju izdvajanjem obilježja koja treba nasljedovati od onih koja je poželjno izbjegavati. Treće poglavlje donosi upute o načinima oslovljavanja primateljâ, načinima navođenja adresatâ na pismima, čak i smjernice o boji voska i načinu pečačenja pisma. Usto donose se i titulari, odnosno precizne upute kako se u pisanoj komunikaciji obraćati primateljima polazeći od predstavnika crkvene i svjetovne vlasti, ali i upute o načinima ophođenja s adresatima s obzirom na njihovu pripadnost višem ili nižem društvenom staležu u odnosu na pošiljatelja.

Kako je udžbenik namijenjen nastavi narodnog materinskog jezika u pučkim školama, zanimljiva je uputa o jeziku kojim se zapisuju imena i prezimena te položaj primatelja na pismima:

Nâdpífi opchienofe pishu Francuzki; famo ljudma velikoga doftojanstva illi safma priprôftima pífane, takoyer pírne, i kûmòvne poslanice nadpífuješe slavonski. (1780: 63)

U četvrtom poglavlju, naslovljenu *Od nekotjih drugih písmenih nâftâvah*, donose se primjeri različitih potvrda, računa i mjenica.

Ukratko, glavni je cilj terezijanske reforme i tada uspostavljena obrazovnog sustava bilo posredovanje znanja koje temeljni prosvjetni dokumenti, u opreci prema programima crkvenih škola i sveučilišta prije terezijanske reforme, nazivaju korisnim znanjem.⁹ Elementarno znanje u vrijeme objavljivanja prvog hrvatskog pismovnika uključivalo je čitanje, pisanje, osnove računanja i vjeronauk. Novouspostavljeni obrazovni sustav trebao je ponajprije povećati stopu pismenosti, koja je u hrvatskim dijelovima Monarhije krajem 18. stoljeća zanemariva, s tek oko 5% pismenih (Župan 2016). *Uputjenje* je u tom smislu praktični udžbenik koji učenicima posreduje osnovna znanja o pisanoj komunikaciji i njezinim obilježjima. Na praktičnu namjenu udžbenika upućuju i odabrani primjeri pisama i ostalih tekstova. Vidljivo je da se u njihovu izboru vodilo računa o, današnjim rječnikom, komunikacijskim situacijama u kojima se učenici *narodnih učiona* mogu naći, pa se donose primjeri korespondencije s članovima obitelji i prijateljima kao i primjer pisma upućena učitelju u pučkoj školi. I primjeri potvrda o zaposlenju,

⁹ O tome v. više npr. u Šek Brnardić (2009).

slanju ili primopredaji robe, računa, zadužnica i ostalih mjenica odabrani su imajući u vidu komunikacijske potrebe učenika. To dodatno potvrđuje i udžbenički metatekst u kojemu autor objašnjava izostavljanje nekih sadržaja u pismovniku. Tako se u vezi s već spomenutom uputom o navođenju titula adresata na francuskom jeziku na omotnici pisma pojašnjava:

Nalazefe kojegdi ciela pobiljexjah imènah kêrftnih, chàftih, slùxbah, rukòtvoracah u francuzkomu jeziku na toliko, da texko nie, fváki francuzki náziv illi Nadime odtuda faštaviti. I buduchi da k-tomu kakovo takovo francuzkoga Iezika [*sic!*] zna-nje jeft potribito, **koje ljudi, koje mi ucsìmo, ne imaju, nechemo mi francuzka nadimena ovdì donefti**, negochemo nashima Shtiocem fvitovati, dàfi nadimena po priliki od odniuh zamóle kojima csèftje pífali budu, i za dojdúche potribovanje zabiljexe. (1780: 63, isticanje naše)

Pisana komunikacija krajem 18. stoljeća podrazumijevala je i upućenost u načine međustaleškog ophođenja, pa udžbenik donosi i svojevrсни normativni katalog ponašanja sa smjernicama o tome kako se u pisanoj komunikaciji ophoditi s pripadnicima višeg društvenog staleža. Općenito se može reći da je većina u udžbeniku zastupljenih primjera napisana visoko formalnim stilom.

3.2 Prvi kajkavski pismovnik

Posljednje je poglavlje kajkavskog *Naputchenya*, kako je spomenuto, naslovljeno *Pridavek (Dodatak)*. Poglavlje obaseže dvadeset i četiri stranice s primjerima različitih vrsta pisanih tekstova. Da se *Dodatak* zaista može smatrati prvim kajkavskim pismovnikom, pokazuje *Opomenek* – uvodnik udžbenika, u kojemu se donose upute o tome kako se u nastavi služiti pismovnikom:

Pelde od liztov, rachunov, y Zpodobneh vu Pridavku poztavlene ima Navuchitel za predpizke, y za diktuvanye potrebuвати, tak vendar da z-vremenom neszamo druge zpodobne pelde Vuchenikom zavdaje, nego takaj nye na ona, kojasze pri takvih nachinkih obdersavati moraju, pazlive vchini, ter nye vu naredbih potrebnih, Kojeszu vu Knisiczì zpuschene po raztolnachenyu vputi, y izta zvuuzka takoveh peldih nyim pokase, najmre: kaksze lizt, ali drugo pizsmo ima znutra podpiszati, ali zvuna z-nadpizkom, iliti z-titulushem napiszati, zkup szlositi, zapechatiti, y ostala takova. (1808, nepaginirani uvodnik)

Pretpisi, današnjim rječnikom *pisanje po modelu*, česta je metoda poučavanja u razvoju vještine pisanja u 19. stoljeću. Ta metoda ujedno upućuje na primarnu namjenu udžbenika čiji primjeri tekstova predstavljaju

modele u oblikovanju pisanih sastavaka (Čavar 2023). Modelima se ovladavalo opetovanim prepisivanjem, a mogli su se, kako se navodi u uvodniku, zapisivati i diktiranjem.

Sadržaj *Dodatka* razvidan je također iz podnaslova dvaju dijelova na koje je pismovnik podijeljen, a kojima se precizira da se ondje donose „pelde od neherih piszmenih Nachinov”, tj. „pelde od liztov”. *Dodatak* ne sadrži udžbenički metatekst ni praktične smjernice o sastavljanju dokumenta i pisama, već samo konkretne primjere potvrda, mjenica, molbi, zadužnica, računa i pisama. Za razliku od štokavskog pismovnika, u kojemu se kao najjednostavniji primjer pisane komunikacije najprije donosi korespondencija s prijateljima i članovima obitelji, kajkavski udžbenik prvo donosi različite primjere potvrda o službi i zaposlenju, zadužnice, molbe, vozni list, primjere računa te primjere vođenja poslovnih knjiga, kupoprodajnog ugovora i slično. Svi navedeni primjeri smješteni su u Zagreb, Varaždin, Samobor, Koprivnicu, Križevce ili mjesta u neposrednoj okolici tih gradova između 1804. i 1806. godine, dakle koju godinu prije objavljivanja udžbenikâ. Primjeri dokumenata i ugovora iz današnje perspektive djeluju autentično, od teksta u kojemu trgovac Shimon Zavrek potvrđuje da mu je čizmar Mikula Zovlek u cijelosti vratio dug i otplatio dogovorenu kamatu, kupoprodajnog ugovora koji su sklopili gumbar Shimon Snorich i mesar Anton Govedich kojim potonji od gumbara kupuje kuću u zagrebačkoj Opatičkoj ulici¹⁰ do zadužnice kojom Ivan Poszudich zalaže vinograd u Stenjevcu kao dodatni mehanizam osiguranja vjerovnika Matheka Musakovicha.

Drugi dio pismovnika, s podnaslovom „Pelde od liztov”, tj. uzorci pisama, donosi korespondencije s članovima uže i šire obitelji uključujući primjer novogodišnje čestitke i obavijesti o smrti, koja se naziva i listom tugovanja.

Prvo pismo, koje oprimjeruje pisanu komunikaciju oca i sina, za temu je rada zanimljivo jer dodatno potvrđuje da se *Dodatak* zaista može smatrati prvim kajkavskim pismovnikom. U njemu sin koji iz Beča piše roditeljima u Zagreb moli da mu pošalju njegovu „diktuvanya knigu” koju je prepisao¹¹ jer ne bi htio zaboraviti korisne stvari koje ona sadrži:

¹⁰ U izdanju iz 1808. oba su prezimena na jednom ili više mjesta pogrešno navedena kao Smorich i Govodich, što je u kasnijim izdanjima ispravljeno.

¹¹ Za školski je kontekst u tom smislu zanimljiv Herovićev prijepis jednog dijela Felbigerova *Methodenbucha*, temeljnog metodičkog priručnika terezijanske reforme, iz 1797. godine, koji se početkom 19. stoljeća po svojoj prilici koristio na preparandijalnom tečaju kao nastavni materijal. O tome v. Gačina Škalamaera (2015).

Vezda pak proszim Nyih za jednu miloschu. Oni znaju, daszemzsi ja po Nedelah, y Szvetkih doma diktuvanya knigu lepo prepiszal, vu kojoj sze vszakojachke pelde potrebnih izpiszov zadersavaju. Tu knigu bi ja rad ovde imati, y po proztih vurah vu nyi chteti. Naj budu tak dobri, ter mi ju po Staczunaru naj poshleju, koj szim na szejem otud pojde. To je jedna verla kniga. Je vu nyi tuliko hasznovitih dugovany, koja nebi rad pozabiti. (1808: 62)

Usporedi li se kajkavski pismovnik s osamnaestostoljetnim štokavskim pismovnikom, uočava se da u kajkavskom izostaju teorijski uvodni dio i praktične smjernice o sastavljanju pisanih tekstova te raščlamba primjerâ. Kajkavski pismovnik također donosi manji broj različitih primjera pisama, ali i nešto veći broj primjera dokumenata. Za razliku od štokavskog pismovnika, u kojemu su svi tekstovi pisani visoko formalnim stilom, primjeri u kajkavskom udžbeniku djeluju prirodnije i manje uštogljeno, čemu vjerojatno pridonosi i izostanak kataloga normiranog međustaleškog ophođenja. Potonje, kako se navodi u *Uvodniku*, treba nadomjestiti učitelj.

Spomenute koncepcijske i sadržajne razlike kajkavskog pismovnika, kao i jednojezičnost udžbenikâ, treba sagledati u svjetlu devetnaestostoljetnih programskih dokumenta. U razdoblju kada izlaze sva tri devetnaestostoljetna izdanja *Naputchenya* pučkoškolsku nastavu uređuje *Ratio educationis*, čija je revidirana inačica na snagu stupila 1806. godine. Dokument iz 1806. i dalje predviđa supostojanje po trajanju i složenosti različitih tipova pučkoškolskih programa. Hrvatski jezik – kajkavski u školama Kraljevine Hrvatske i štokavski u školama Kraljevine Slavonije – i dalje je jezik početnog obrazovanja, u kojemu još uvijek ima ulogu jezika posrednika, tj. jezika koji treba olakšati uvođenje latinskog i uopće nematerinskih jezika u obrazovanje, ali ne više njemačkog, nego mađarskog. Programi ladanjskih, tj. seoskih škola i dalje su najjednostavniji pučkoškolski programi. Težište koje se u njima stavlja na poučavanje na narodnom jeziku, uz nešto dulje trajanje obrazovanja, otvara prostor za uvođenje sadržaja koji su se krajem 18. stoljeća poučavali u složenijim trogodišnjim i četverogodišnjim programima. Kada je riječ o programskom fiksiranju sadržaja poučavanja, *Ratio educationis* iz 1806. oslanja se na *Naputak izvađen iz „Ratio Educationis” i iz previšnjih kraljevskih normalnih rješidbi o upravi početnih škola* iz 1801. godine (Cuvaj 1910b: 160). Riječ je o dokumentu sastavljenom na temelju prve inačice *Ratio educationisa* iz 1777, u kojemu se između ostaloga propisuju nastavni sadržaji u seoskim školama. Osim tzv. *trivijuma* – čitanja, pisanja, osnova računanja i kateheze – nastavni se sadržaji u seoskim školama proširuju osnovama pravopisa, krasopisom, a očekuje se i sastavljanje „različitih zadaća na materinskom jeziku”

(Cuvaj 1910b: 162). U tom smislu devetnaestostoljetni normativni okviri sadržaje koji su se u prethodnim desetljećima poučavali samo u složenijim trogodišnjim i četverogodišnjim pučkim školama uključuju u obrazovni minimum, odnosno u programe seoskih pučkih škola. Dokument naglašava obvezu služenja propisanim udžbenicima za nastavu, a može se reći da na izvjestan način najavljuje sastavljanje prvog devetnaestostoljetnog izdanja *Naputchenya* jer propisuje da treba poučavati po postojećim udžbenicima „dok se najizabraniji primjerci pisanja nesamo za jezik latinski i madžarski, nego i za ostale materinske jezike ne uobličē” (Cuvaj 1910b: 202). Uz to koncepciju i sadržaj kajkavskog pismovnika dodatno rasvjetljuje sljedeća uputa u *Naputku*:

Da pak iz ovog načina vježbe i pisanja nastanu i drugi probici, neka se predloženi oblici izrazuju ćudorednih misli i razlićnih primjera sastavaka, **koji dolaze u građanskom životu.** (Cuvaj 1910b: 202, isticanje naše)

4. ZAKLJUČAK

Naputchenye za prav chteti i piszati. Zkup z-peldami liztov, y drugeh pizmeh nachinov za potrebuwanye ladanyzkih skol'vu Horvatzkom Kralyeyztvu prvi je jednojezićni pravopis kajkavskog književnog jezika i ujedno prvi kajkavski pismovnik. *Naputchenye* je prvi put objavljeno 1808. za potrebe nastave u seoskim pućkim školama Kraljevine Hrvatske. Provođenje vrlo ambiciozno zamišljene terezijanske obrazovne reforme, kojom je odgojno-obrazovni sustav utemeljen kao zaseban društveni podsustav, u velikoj se mjeri oslanjalo na udžbenike, koji se od kraja 18. stoljeća poćinju sastavljati i propisivati za upotrebu u školama. Istodobno, prema historiografskoj literaturi utjecaj terezijanske reforme na razvoj hrvatskog školstva bio je neznatan (v. npr. Źupan 2016, Batinić 2024). Taj se stav temelji na procjenama učinka obrazovne reforme koji se mjeri povećanjem broja škola, školskih polaznika i pismenosti. Da je protomoderni obrazovni sustav ipak imao stanovitu ulogu u razvoju hrvatskoga jezika, pokazuju upravo onodobni udžbenici. Usporedba prvih hrvatskih pismovnika primjerice pokazuje kako se u prvih 30-ak godina postojanja pućke škole, neovisno o slabim učincima prosvjetne reforme, proširuje određenje elementarne pismenosti. Pismenost, koja najprije podrazumijeva tek osposobljenost za čitanje, pisanje i računanje, već početkom 19. stoljeća uključuje pravopisna znanja i osposobljenost

za osnove pisane komunikacije. Činjenica da se ti sadržaji početkom 19. stoljeća uključuju u seoske škole važna je jer je upravo doseg seoskih škola, uzme li se u obzir podatak o tek 1,5% gradskog stanovništva u Banskoj Hrvatskoj krajem 19. stoljeća (v. npr. Iveljić 2010), u to doba potencijalno najveći.

U društvu čije je važno obilježje usmjerenost na povećanje stope pismenosti pismovnici su zanimljiv tip udžbenika. Naime njihov nam sadržaj ne omogućuje samo uvide u programske okvire, načine oblikovanja udžbeničkog teksta i metateksta ili jezični razvoj već nam ti udžbenici, praćenjem izmjena komunikacijskih potreba onih kojima su namijenjeni, mogu dati određene uvide i u društvene promjene. Da su pismovnici bili prepoznati kao učinkovit medij u postupnoj tranziciji društva prema pismenosti i pisanoj kulturi, pokazuje brojnost izdanja i udžbenička diferencijacija pismovnika u 19. i početkom 20. stoljeća. Od sredine 19. stoljeća objavljuje se više takvih naslova za pučke i građanske škole.¹² Od 1870-ih, kad broj pismenih obuhvaća otprilike 15% stanovništva, pismovnici „nadrastaju” udžbenički format i postaju savjetnički priručnici za *sve potrebe građanskog života*, kako se ti udžbenici ponekad podnaslovljuju. Mijat Stojanović 1869. objavljuje *Hrvatsko-njemački pučki listar*, a nakon njega jednojezični *Hrvatski pučki pismovnik* potpisuju August Harambašić i Nikola Kokotović. Kokotović će krajem 19. stoljeća samostalno objaviti i *Novi uzor-listar i kućni savjetnik za sve društvene prilike u domaćem i poslovnom životu*, koji je izišao u više izdanja. Na kraju, početkom 20. stoljeća, dvojezični hrvatsko-engleski pismovnik objavit će u Sjedinjenim Američkim Državama Josip Mohorović za potrebe snalaženja u pisanoj komunikaciji sve većeg broja useljenika iz Austro-Ugarske Monarhije. Time taj danas jedva poznat tip udžbenika zapravo postavlja temelje domaćim dvadesetostoljetnim udžbenicima engleskog kao stranog jezika.

---

¹² Autori su tih pismovnika Stjepan Ilijašević, Ivan Filipović i Antun Pečan.

IZVORI

- ABC knisicza za potrebnost narodnih skol / ABC oder Namenbüchlein zum Gebrauche der National Schulen in dem Königreiche Croatien.* Budim, 1779.
- ABC iliti knixica Slóvozanja za pòtribu narodnih ucšionìcah u kraljestvu Slávónie / ABC oder Namenbüchlein zum Gebrauche der National-Schulen in dem Königreiche Slawonien.* Budim, 1823.
- Anleitung zum Schönschreiben, nebst Vorangesetzten ersten Theile der deutschen sprachlehre zum gebrauche der Nationalschulen / Uputjenje k' lipopisanju, skupa pretpostavnim pèrvim dèllom nauka nimhskoga jezika za potribu narodnih shkol.* Ljubljana, 1785.
- Harambašić, August; Kokotović, Nikola. 1888. *Hrvatski pučki pismovnik – za sve potrebe građanskog života.* Zagreb: Knjižara Mučnjak i Senfleben.
- Imen knisica za haszen ladanyskih skol / Namenbüchlein, zum Gebrauche der Landschulen in dem Königreiche Kroazien.* Budim, 1796.
- Kokotović, Nikola. 187?. *Novi uzor-listar i kućni savjetnik za sastavljanje svakovrstnih listova, izprava i pismenih sastavaka za sve društvene prilike u poslovnom i domaćem životu.* Zagreb: Tisak i naklada Knjižara Lav Hartman (Stjepan Kugli).
- Kratki navuk za pravopiszanye horvatzko za pòtrebnost nàrodnih skol / Anleitung zur kroatischen Rechtschreibung zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreiche Kroatien.* Budim, 1779. (Preisak: Zagreb, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2003.)
- Naputchenye za horvatzki prav chteti i piszati. Zkup z-peldami liztov, y drugeh pismeneh nachinov. Za potrebuване ladanyzkih skol'vu Horvatzkom Kralyetzvu.* Budim, 1808.
- Naputchenye za horvatzki prav chteti i piszati. Zkup z-peldami liztov, y drugeh pismeneh nachinov. Za potrebuване ladanyzkih skol'vu Horvatzkom Kralyetzvu.* Budim, 1808. (Preisak: priredio, transkribirao i sastavio rječnik Alojz Jembrih, Zabok – Donja Stubica, Muži zagorskog srca i Kajkaviana, 2004.)
- Naputchenye za horvatzki prav chteti i piszati. Zkup z-peldami liztov, y drugeh pismeneh nachinov. Za potrebuване ladanyzkih skol'vu Horvatzkom Kralyetzvu.* Budim, 1830.
- Naputchenye za horvatzki prav chteti i piszati. Zkup z-peldami liztov, y drugeh pismeneh nachinov. Za potrebuване ladanyzkih skol'vu Horvatzkom Kralyetzvu.* Budim, 1832.
- Stojanović, Mijat. 1869. *Hrvatsko-njemački pučki listar.* Zagreb: Naklada Knjižare Lav Hartman.
- Uputjenje k' lepopisanju za potribu narodni ucšionìcah u Kraljestvu Macxarskom, i Slavonskom.* Budim, 1792.
- Upùtjenje k' slavónskomú Pravopisánju za Potrebu nàrodnih Ucsionìcah u Kraljestvu Slávónie / Anleitung zur slawonischen Rechtschreibung zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Slawonien.* Budim, 1779. (Preisak: Osijek, Ogranak Matice hrvatske, 1998.)
- Upùtjenje k' slavónskomú Pravopisánju za Potribu nàrodnih Ucsionìcah u Kraljestvu Slávónie / Anleitung zur slawonischen Rechtschreibung zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Slawonien.* Budim, 1810.
- Uputjenje u nacsin pisanja poslanìcah za potrebu narodnih ucionìcah u Macxarskom i Slavonskom Kraljestvu.* Budim, 1780.

LITERATURA

- Batinić, Štefka. 2021. Hrvatski u nastavnim planovima i programima. *Predmet: Hrvatski*. Ur. Ana Ćavar, Lahorka Plejić Poje. Zagreb: FF press i Hrvatski školski muzej, 21–26.
- Batinić, Štefka. 2024. *Lekcije iz prošlosti: (Re)forme obrazovanja u Hrvatskoj od prosvjetiteljstva do digitalnog doba*. Zagreb: Hrvatski školski muzej.
- Cuvaj, Antun. 1910a. *Građa za povijest školstva Kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstariji vremena do danas*. Sv. I. Zagreb: Hrv.-slav.-dalm. zem. Vlada, Odjel za bogoštovlje i nastavu.
- Cuvaj, Antun. 1910b. *Građa za povijest školstva Kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstariji vremena do danas*. Sv. II. Zagreb: Hrv.-slav.-dalm. zem. Vlada, Odjel za bogoštovlje i nastavu.
- Ćavar, Ana. 2021. Počeci Hrvatskog u školi. *Predmet: Hrvatski*. Ur. Ana Ćavar, Lahorka Plejić Poje. Zagreb: FF press i Hrvatski školski muzej, 48–51.
- Ćavar, Ana. 2023. Hrvatski u školi u 18. stoljeću. *Pedeset godina hrvatskih odjeka. Zbornik radova 50. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Ur. Zrinka Jelaska. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola i FF press, 104–118.
- Gaćina Škalamera, Sonja. 2015. *Methodus: autograf Josipa Herovića iz 1797. godine. Anali za povijest odgoja*, 14, 38, 137–201.
- Häusler, Maja. 1995. *Učenje njemačkog jezika u Hrvatskoj: s povijesnog gledišta*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Horbec, Ivana; Matasović, Maja; Švoger, Vlasta. 2017. Zakonodavni okvir stvaranja modernog školstva u Hrvatskoj. *Od protomodernizacije do modernizacije školstva u Hrvatskoj (18. i 19. stoljeće)*. Knjiga I. Zakonodavni okvir. Prir. Ivana Horbec, Maja Matasović, Vlasta Švoger. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 7–45.
- Iveljić, Iskra. 2010. *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine*. Zagreb: Leykam international.
- Marković, Ivan. 2023. Hrvatski pismovnici u 19. stoljeću. *Hrvatski jezik: povijest i uloge nastavnog predmeta*. Ur. Ana Ćavar, Lahorka Plejić Poje. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 85–102.
- Jembrih, Alojz. 2004. Prvi hrvatskokajkavski jednojezični suvremeni pravopis. *Naputchenye za horvtzki prav chteti i pizati. Naputak za pravilno hrvatski čitati i pisati. 1808*. Prir. Alojz Jembrih. Zabok – Donja Stubica: Muži kajkavskog srca i Kajkaviana, 155–182.
- Ptičar, Adela. 1991. Školski jezični priručnik *Uputjenje k' Lipopisanju iz 1785. Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, 17, 145–151.
- Shek Brnardić, Teodora. 2009. *Svijet Adama Baltazara Krčelića. Obrazovanje na razmeđu tridentuskog katolicizma i katoličkog prosvjetiteljstva*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Shek Brnardić, Teodora. 2013. Intelektualni razvoj. *U potrazi za mirom u blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*. Ur. Lovorka Čoralić. Zagreb: Matica hrvatska, 195–218.

- Štebih Golub, Barbara. 2023. Kak vu horvatskom prav čteti i pisati (crtice o dva književnokajkavska pravopisa). *Hrvatski jezik: povijest i uloge nastavnog predmeta*. Ur. Ana Čavar, Lahorka Plejić Poje. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 51–86.
- Župan, Dinko. 2016. Kulturni i intelektualni razvoj u Hrvatskoj u „dugom” 19. stoljeću. *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u „dugom” 19. stoljeću*. Ur. Vlasta Švoger, Jasna Turkalj. Zagreb: Matica hrvatska, 273–308.

SAŽETAK

Rad se bavi udžbenikom *Naputchenye za horvatzki prav chteti i piszati* (1808), prvim jednojezičnim pravopisom kajkavskog književnog jezika, koji istodobno predstavlja i prvi kajkavski pismovnik. U radu je težište stavljeno na *Pridavek*, dio udžbenika koji se dosad u literaturi promatrao ponajprije kao zbir primjera namijenjenih primjeni propisanih slovopisnih i pravopisnih pravila. Radom se pokazuje da *Pridavek* predstavlja zaseban tip udžbenika poznat kao pismovnik. Riječ je o tipu udžbenika kojim su se, uz početnice, pravopise i krasopisne priručnike, krajem 18. i početkom 19. stoljeća poučavali sadržaji materinskog hrvatskog jezika u narodnim školama. Pregled udžbenika namijenjenih nastavi hrvatskog jezika smješta se u normativni okvir prosvjetne reforme koja započinje 1770-ih. Budući da se isti udžbenički naslovi u predstandardnom razdoblju nerijetko usporedno objavljuju na štokavskom i na kajkavskom književnom jeziku, u radu se prvi kajkavski pismovnik usporedno sagledava sa štokavskim pismovnikom iz 1780. Analiza tih dvaju udžbenika pokazuje da neovisno o slabim učincima, kako historiografska literatura uvriježeno ocjenjuje učinak terezijanske prosvjetne reforme u hrvatskim dijelovima Monarhije u prvim desetljećima postojanja javnog državnog školskog sustava, već početkom 19. stoljeća dolazi do proširenja pojma pismenost, koji počinje podrazumijevati i osnove sastavljanja pisanih tekstova.

Ključne riječi: *Naputchenye za prav chteti i piszati*; udžbenici; pismovnik; hrvatski jezik; povijest školstva

Autorska prava: © 2025 Autor(i). Ovaj je rad dostupan u otvorenom pristupu sukladno s licencijom Creative Commons Imenovanje 4.0. međunarodna.

Copyright © 2025 The Author(s). Open Access: This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.